

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ В ФОНДАХ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ, ЯК ДЖЕРЕЛО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

(на прикладі карт російсько-турецької війни 1735-1739 рр.)

Висвітлено перспективу використання колекцій стародрукованих картографічних творів для проведення історико-географічних досліджень. Як приклад такого використання, розглянута ретроспектива карт періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

Ключові слова: військово-історичні карти, російсько-турецькі війни, фортифікаційні споруди, Українська лінія.

Вступ. Серед значної кількості раритетних видань, що зберігаються в фондах сектору картографічних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) велику частину складають військово-історичні карти. Стародруковані карти пересування військ, плани фортифікаційних споруд, схеми військових баталій не втрачають своєї історичної значущості і сьогодні. Вони мають чималу цінність при відображенні хронології та реконструкції військово-історичних подій на території України, є важливим джерелом наукових досліджень та містять непересічні відомості про минуле.

Більшість цих картографічних документів виконана у великому масштабі, що гарантує повноту і достовірність змісту і дає можливість деталізувати хід військових операцій, переміщення військ, здійснення облог та атак з прив'язкою до конкретних територій. Необхідно відзначити, що деякі карти та плани за своїм художнім виконанням є справжніми витворами мистецтва.

В процесі наукового редагування систематичного каталогу картографічних видань в розділі «Нова історія. Військово-історичні карти», працівниками сектору картографічних видань упорядковані фонди військових карт та планів згідно прийнятої історичної класифікації – війни нового та новітнього часу між державами

та коаліціями держав. Значну кількість серед них складають стародруковані карти, плани та схеми бойових дій періоду воєн між Російською та Османською імперіями в XVII-XIX століттях, до яких відносяться:

- Російсько-турецька війна (1676-1681);
- Російсько-турецька війна (1686-1700) відома також, як Війна Священної ліги;
- Російсько-турецька війна (1710-1713) або Велика Північна війна;
- Російсько-турецька війна (1735-1739);
- Російсько-турецька війна (1768-1774);
- Російсько-турецька війна (1787-1792);
- Російсько-турецька війна (1806-1812);
- Російсько-турецька війна (1828-1829);
- Російсько-турецька (Кримська) війна (1853-1856);
- Російсько-турецька війна (1877-1878).

В залі картографічних видань можна ознайомитися з колекцією оригіналів паперових карт різних етапів російсько-турецьких воєн, а в пошуковій системі електронного каталогу НБУВ у розділі картографічних видань, зробивши відповідний запит з використанням ключових слів та відкривши на сайті бібліотеки електронну колекцію карт, можна переглянути деякі плани і карти військових дій.

Формування цілей статті. Основною метою даної статті є ознайомлення широкого загалу зацікавлених користувачів з колекцією військово-історичних карт НБУВ, а також можливістю їх використання для наукового дослідження та реконструкції ходу військових дій на прикладі російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

В зв'язку з цим доречно нагадати деякі історичні факти та події цієї війни, які знайшли своє відображення на картах.

Виклад основного матеріалу. Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. велася Росією у союзі з Австрією за вихід до Чорного моря та з метою припинення набігів кримських татар. Інтереси Російської імперії вимагали безпеки її кордонів та припинення постійних нападів, які розоряли південноукраїнські землі і перешкоджали їх економічному та культурному піднесенню. Відвоювання Північного Причорномор'я мало й геополітичну мету – приєднання до Росії земель, що перебували під владою Османської імперії.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. російсько-

австрійські війська під командуванням генерал-фельдмаршала графа Б. К. Мініха та фельдмаршала П. П. Лассі взяли Азов, Очаків, Хотин, Ясси, двічі займали Крим. Закінчилася війна Белградським миром.

В ході військової кампанії землі сучасної України були не тільки ареною військових дій, але й основною базою російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. На її території створювалися запаси продовольства та фуражу, велися оборонні роботи, готувались транспортні засоби.

Можна припустити, що планування та проведення військових операцій російської армії здійснювалися за відомою Спеціальною картою України 1650 року, складеною Гійомом Ле Вассером де Бопланом у масштабі приблизно 1:450 000, або її перевидань, як такою на якій з відносною детальністю та високою достовірністю відображалася територія військових дій. Це була одна з перших середньомасштабних топографічних карт території України. Всі інші тогочасні карти з відображенням українських земель видавалися в дрібніших масштабах та були переробками картографічних творів Г. Боплана. Це карти: Генеральна карта України Г. Боплана видана в масштабі приблизно 1:1 600 000 (1660 р.); п'ять одноаркушевих карт французьких географів батька та сина Сансонів (1665 р.); чотири одноаркушеві карти Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття (1675 р.) укладач Й. Блау [4].

Укладання ж перших російських карт південно-східної частини території сучасної України пов'язують з боротьбою Росії за вихід до Чорного та Азовського морів. Першими роботами були: «чертеж» північно-східного узбережжя Азовського моря Х. Ругала (1696 р.); атлас р. Дон з картами Азовського і Чорного морів П. Бергмана (1701 р.); атлас Г. Донкера «Прилежное описание реки Дона, или Танаиса, Азовского моря, или озера Меотского, Понта Эвксинского, или Черного моря» (1703 р.) та декілька карт дещо пізнішого видання. [4, 5]

У 1730-40-х рр. в зв'язку з інтенсивною експансією Російської імперії в західному та південно-західному напрямках, значну увагу стали приділяти військовим картам. На територію України в той час було укладено значну кількість великомасштабних та середньомасштабних військових карт та планів [5]: «План Украинской линии с ситуацией от урочища Кленовой горы до местечка Цареченки, до горы Калитвы, до местечка Китай-городка

и даже до второго батальона Ливенского полку сочинено 1735 г.» масштабу 1:84000; «Карта Украинской линии от Переволочная до реки Северного Донца 1735 г.» тощо.

Але території, які знаходилися під протекторатом Османської імперії залишалися мало вивчені та не забезпечені картографічними даними належної якості. Про це свідчать значні відмінності у відображенні чорноморсько-азовської берегової лінії та півострова Крим, не точності в географічних назвах, плутанина в кількості та місцезросташуванні географічних об'єктів та населених пунктів. Уточнити дані та оновити карти стало можливим в ході безпосередній військових дій в ході російсько-турецької війни.

Відтворити хід історичних подій російсько-турецької війни 1735-1739 рр., та проаналізувати тогочасну вивченість території сучасної України можна, дослідивши колекцію карт НБУВ даного періоду. Серед них карти:

- «Карта Военных действий на Дону и Днепре Ея Императорскаго Величества победоносныя армии 1736 году. Гридорованная в С. Петербурге при Академии наук» [1] та її німецькомовний аналог під назвою «Charte der Kriegs Operationen am Donn und Dnieper Ihro Russische Keyserl. Maiest gloriusen Armee A. 1736».

- «Teatrum belli anno MDCCXXXVII a milite augustae russionum imperatricis adversus Turcas Tattarosque gesti» [6], тобто: «*Театр війни 1737 р., яку вела армія російської імператриці проти турок і татар*»;

- «Verus Chersonesi Tauricae seu Crimex conspectus adjacertium item regionum itinerisque ab exercitu rutheno anno MDCCXXXVI et MDCCXXXVII adversus tattaros suscepti» [7], тобто: «*Точний опис Херсонеса Таврійського або Криму з прилеглими до нього областями і з нанесеними маршрутами просування російської армії в 1736 та 1737 рр. проти татар*».

Перша та друга карти взаємно доповнюють одна одну і супроводжуються детальними «Изъяснениями», на трьох мовах: російською, латинською та німецькою. На карті «Teatrum belli...» під заголовком відмічено, що вона виконана «in Acad. Scient. Petropol», тобто в Петербурзькій Академії наук. Під заголовком карти «Verus Chersonesi...» надано точніше пояснення: «editus ex autographis Carolia Frauendorff centurionis in Acad. Scient. Petropolit», відповідно, вона складена по ескізу Карла Фрауендорфа в Петербурзькій Академії наук.

Згідно вказаному в «Изъяснениях» джерелом «Teatrum belli...» служили дві виданих раніше на російській мові та виправлених карти, які були надіслані Мініхом і Лассі. Це, вже згадана «Карта военных действий на Дону и Днепре... 1736 году». та «Карта предпринятых в 1736 году от армии... против турков и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках» [2]. На обох цих картах в центрі території приазовських та причорноморських степів нанесений пояснювальний напис: «Места, в которых ногайские татары уже 25 лет кочевали». Між тим, на відповідному місці карти «Teatrum belli...» знаходиться той же за змістом напис: «Territorium a Nogaicis Tattaris 26 ab hinc annis habitatum», але цифра 25 змінена вже на 26 (тобто, таким чином відмічено, що «Teatrum belli...» складена роком пізніше від двох попередніх).

Але на карті [1] є серйозні помилки: так, наприклад, поблизу Перекопу впадаючими у Азовське море показані поруч дві окремі річки з майже однаковими назвами: «Молочна» і «Молочні Води», тоді як насправді є тільки одна річка Молочна, вона ж і Молочні Води. Мають місце значні невідповідності конфігурації берегів Азовського моря та ряд інших помилок. (див. рис. 1) Що стосується карти [2], то вона також не позбавлена подібних вад, хоча складена, дещо пізніше першої і за своїм змістом стоїть ближче до «Teatrum belli...».

Наявні картографічні помилки на згаданих картах 1736 року, очевидно, і послужили підставою до виправлення старих карт за даними, надісланими від картографів Мініха і Лассі і отриманими при безпосередньому знайомстві з місцевістю під час походу.

У результаті цих виправлень, мабуть, і з'явилася нова карта «Teatrum belli...» 1737 року. Північна межа території, представленої на «Teatrum belli...», захоплює гирло р. Сули, що впадає в р. Дніпро, південна – весь Крим, західна включає дельту р. Дунаю і продовжується вздовж р. Дністра до фортеці Хотин включно, східна заходить за гирло р. Дону та р. Сіверського Дінця. На карті нанесені кордони Польщі, Росії та Туреччини, досить докладно представлена річкова мережа з перерахуванням Дніпровських порогів та зображено значну кількість населених пунктів. На карті дійсно усунути ряд помилок попередньої карти, картографічний матеріал покладений на математичну основу і дано точніше (втім, досить примітивно) зображення рельєфу Південного узбережжя

Рис. 1 Фрагмент карти “Teatrum belli anno MDCCXXXVII a milite augustae russorum imperatricis adversus Turcas Tattarosque gesti”

Криму і берегів р. Кубані.

Особливий інтерес на картах викликає тематичне навантаження, яке відображене відповідними умовними знаками. Це фортифікаційні споруди, порти, місця збору та напрямки переміщення військових формувань, військово-польові дороги з указанням відстаней між населеними пунктами. На картах позначені Запорізька Січ та житла запорізьких козаків, місце

генерального збору біля Січі, дорога прямо до Січі, та дорога від Січі до Переволочної.

На [1, 2] картах нанесена система фортифікацій відомих під назвою «Українська лінія укріплень», яка була побудована в 1731-1735 рр. для прикриття російських полків. Оборонні споруди цієї системи, що перегородили основні дороги, які вели з Криму на Лівобережну та Слобідську Україну і далі в глибоку Росію, повинні були забезпечити прикриття від нападів з півдня та для подальшого зміцнення нових кордонів Російської імперії з Туреччиною. [3]

На згаданих картах Українська лінія прослідковується фортецями та редутами вздовж напрямку від р. Дніпро по правому березі р. Орелі та до витоків р. Берестової. З верхів'їв р. Берестової лінія переходить на р. Береку (праву притоку Дінця) і по її лівому березі досягає р. Дінця, а далі його лівим берегом – до прийняття ним р. Лугані (див. рис. 2).

Українська лінія мала довжину понад 285 верст, а враховуючи звивистість – близько 400 км, оборонних споруд на ділянці від Дніпра до Сіверського Дінця і складалася з 16 фортець і 140 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом. На карті лінія позначена фортецями: Борисоглібська, Лівенська, Маячка, Нехворощенка, Крутоярська, Новозачата, Десята, фортеця святого Іоанна, Дев'ята, фортеця святої Параскеви, Трончатський Буйрак, Борецька фортеця, Кізел, Лозова, Бузова та Донецька.

Висновки. Великий науковий потенціал для історичних, географічних та геополітичних досліджень, який концентрують в собі стародруковані та рукописні картографічні твори важко переоцінити. Одним з провідних напрямів діяльності НБУВ є дослідження спадщини України, в тому числі її картографічної складової; створення картографічних описів та історичних колекцій. Практична реалізація цього завдання стає підґрунтям для створення Державного реєстру картографічних пам'яток, як складової реєстру національного культурного надбання за програмою ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Тому, робота працівників сектору картографічних видань і спрямована на формування та сприяння використанню науково-інформаційних ресурсів, розвиток і оптимізацію електронної комунікації для надання користувачам широких можливостей у задоволенні бібліотечно-інформаційних потреб.

Все це і демонструє карта «Teatrum belli...» разом з

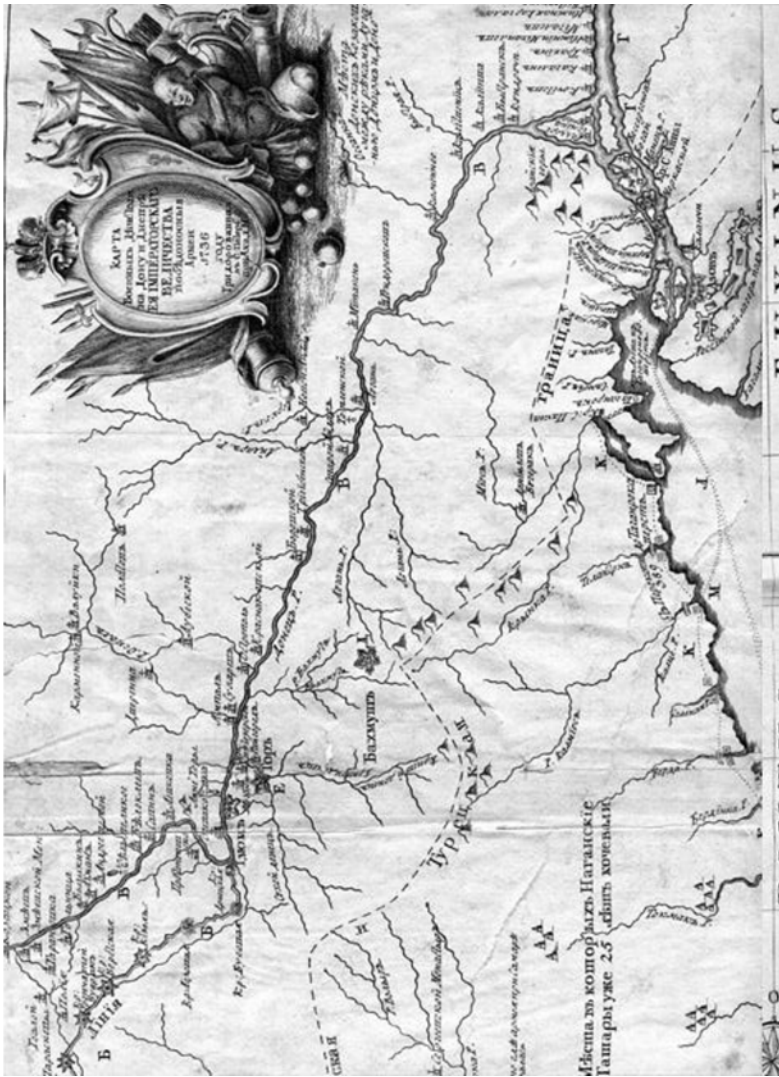

Рис. 2 Карта Военных действий на Дону и Днепре Ея Императорскаго Величества победоносныхъ армии 1736 году (фрагмент)

доповнюючою її картою «Verus Chersonesi...», які представляють значний науковий інтерес і сьогодні, будучи одними з перших російських карт, що дають настільки докладне картографічне зображення нижнього Подніпров'я, причорноморських степів і Кримського півострова.

Рецензент – кандидат географічних наук, науковий співробітник М. Г. Онищенко

Література:

1. Карта Военных действий на Дону и Днепре Ея Императорскаго Величества победоносныя армии 1736 году. – 1:1764000; 42 версты в дюйме; граф. м-б в рос. верстах и нем. милях. – СПб. : Акад. наук, 1736. – 1 к.: 1 цв., худож. картуш ; 43×54 см. – Грав. + Прил. (50×52).

2. Карта предпринятых в 1736 году армии Ея Императорскаго Величества против турков и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках. – 1:1470000; 35 верст в дюйме; 2 граф. м-бы в рос. верстах и нем. милях; карт. сетка через 1°. – СПб. : Акад. наук, 1737. – 1 к.; (2 л.) : 1 цв., худож. картуш ; 76×108 см. – Грав.

3. Пірко В. Українська лінія [Текст] / Василь Пірко // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Серія Історія. – 2007. – Т. 18. – С. 6-18.

4. Сосса Р. І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи [Текст] / Р. І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с.

5. Сосса Р. І. Історія картографування території України : Підручник [Текст] / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.

6. *Theatrum belli 1737 a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattarosque gest.* – 1:2000000; 18,75 верст в 1 см. – Petropoli: Acad. Scient., 1774. – 1 к. : 1 колір., худож. картуш, компас. роза, печатка; 55×76 см. – Грав. // *Карты генеральные.* – Б. м.: Б. изд-ва, 1774. – Грав.

7. *Verus Chersonesi Tauricae. Seu Crimeae Conspectus adjacentium item Regionum Kiaeris ab Exercitu Rutheno 1736 et 1737 aduersus Tattaros susceptis...* / уклад. А. Chaffat. 1:980000; 1,32 нім. милі в 1 см, 2 граф. м-би в рос. верстах і нім. милях. – Petropolitano: Б. вид-ва, 1737. – 1 к. : кольор., іл., компас. роза, худож. картуш ; 52×68 см. – Грав.

Е. П. Мутаева

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ КАРТЫ В ФОНДАХ СЕКТОРА КАРТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ КАК ИСТОЧНИК НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (на примере карт Российско-Турецкой войны 1735-1739 гг.)

Освещены перспективы использования коллекций старопечатных картографических произведений для проведения историко-географических исследований. Как пример такого

использования, рассмотрена ретроспектива карт периода русско-турецкой войны 1735-1739 гг.

Ключевые слова: военно-исторические карты, российско-турецкие войны, фортификационные сооружения, Украинская линия.

O. Mutayeva

**MILITARY AND HISTORICAL CARDS IN FUND OF
SECTOR CARTOGRAPHICAL EDITIONS, AS THE SOURCE OF
SCIENTIFIC RESEARCH (on the example of maps of the Russian-
Turkish war of 1735-1739)**

The using perspectives of printed cartographic works collections for realization of historical and geographical investigations are revealed. The retrospective of maps devoted to period of the Russian-Turkish war of 1735-1739 is considered as an example of such using.

Keywords: military and historical maps, Russian-Turkish war, fortifications, Ukrainian line.

Надійшла до редакції 14 квітня 2014 р.